

ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ
ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΤΟ ΛΟΓΟ ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

1. Από το πλούσιο έργο του καθηγητή Γιώργου Παπαδημητρίου στο πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου επέλεξα να παρουσιάσω και να αναδείξω την εξαιρετικά σημαντική συμβολή του στο πεδίο των θεμελιωδών αρχών του πολιτεύματος. Το ισχύον Σύνταγμα διακηρύσσει πανηγυρικά στο άρθρο 1 παρ. 1 ότι το πολίτευμα της χώρας είναι προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία, στο άρθρο 26 καθιερώνει τις κρατικές λειτουργίες και τα όργανα στα οποία ανατίθενται στο πλαίσιο της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών και στο άρθρο 25 παρ. 1 κατοχυρώνει την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου. Οι εν λόγω θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές αποτελούν τις βάσεις της νοηματικής ενότητας του Συντάγματος, υφίσταται δε μεταξύ αυτών και των ειδικότερων συνταγματικών διατάξεων μια αμφίδρομη ερμηνευτική σχέση. Έτσι, το περιεχόμενο των θεμελιωδών αρχών συγκεκριμενοποιείται στις λοιπές συνταγματικές διατάξεις και άρα συμπροσδιορίζεται από τις τελευταίες, ενώ ταυτόχρονα οι θεμελιώδεις αρχές διατηρούν ένα αυτοτελές, ιστορικά και συγκριτικά προσδιορισμένο, νοηματικό φορτίο. Αυτή η ιδιαίτερη θέση των θεμελιωδών αρχών του πολιτεύματος στο ισχύον Σύνταγμα να μεν δεν τους προσδίδει υπέρτερη τυπική ισχύ έναντι των άλλων συνταγματικών διατάξεων, στο πλαίσιο της τυπικής ισοδυναμίας όλων των διατάξεων του Συντάγματος, όμως τις καθιστά κριτήριο ερμηνείας των ειδικότερων διατάξεων ή και περιορισμού των περιθωρίων επιλογής του κοινού νομοθέτη.

2. Την ιδιαίτερη σημασία των θεμελιωδών αρχών του πολιτεύματος στην ερμηνεία του Συντάγματος αναδεικνύει ο καθηγητής Γιώργος Παπαδημητρίου σε ένα από τα σπουδαιότερα, κατά την άποψή μου, κείμενα του με τίτλο : “Το μεθοδολογικό οικοδόμημα της ερμηνείας του Συντάγματος” που δημοσιεύτηκε το 1991 και αποδίδει εισήγησή του το 1989 προς τιμήν του Αρ. Μάνεση σε συμπόσιο στο Πάντειο Πανεπιστήμιο¹. Ο Γ. Παπαδημητρίου αφού αναφέρεται στις μεθόδους (ιστορική, λογική-συστηματική και τεολογική) και τα κριτήρια (ενότητα του Συντάγματος, αρχή πρακτικής αρμονίας, λειτουργική ορθότητα) ερμηνείας του Συντάγματος, επισημαίνει ότι ο ερμηνευτής του Συντάγματος για την πραγμάτευση προβλημάτων διαπιστώνει συχνά ότι δεν επαρκούν τα ως άνω μεθοδολογικά εργαλεία αλλά αποβαίνει αναγκαία η αναγωγή στις θεμελιώδεις αρχές του πολιτεύματος. Μάλιστα τονίζει ότι ο ερμηνευτής ο οποίος διαφωνεί με τις επιλογές του συντακτικού νομοθέτη που αποτυπώνονται στις θεμελιώδεις αρχές και εξειδικεύονται στις λοιπές διατάξεις, στην πραγματικότητα δεν επιχειρεί ερμηνεία του Συντάγματος αλλά διατυπώνει προτάσεις υπέρβασής του είτε με τη διαδικασία της αναθεώρησης είτε με

1. Το άρθρο “Το μεθοδολογικό οικοδόμημα της ερμηνείας του Συντάγματος”, έχει δημοσιευθεί στον τόμο: Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικές Μελέτες I (1975-2005), εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη (2007), σ. 89 επ..

διαδικασίες που κινούνται εκτός του πλαισίου του. Αξιοσημείωτη είναι η θέση που λαμβάνει ο Γ. Παπαδημητρίου στο ζήτημα των προερμηνευτικών επιλογών ως μεθοδολογικού εργαλείου για την ερμηνεία του Συντάγματος. Επισημαίνει ότι κάθε ερμηνευτής έχει την κοσμοθεωρία του και είναι εύλογο να προσπαθεί να επηρεάσει το ιστορικό γίνεσθαι με βάση τις αντιλήψεις του, όταν όμως καλείται να αναζητήσει το βαθύτερο νόημα των αρχών, των κανόνων και των επιταγών του Συντάγματος πρέπει να προσανατολίζει το εγχείρημά του προς τις θεμελιώδεις αρχές του. Κάθε υπέρβασή τους κινείται εκτός του πλαισίου του Συντάγματος. Η στάση αυτή είναι δηλωτική του λελογισμένου θετικισμού που χαρακτηρίζει τη σκέψη του.

3. Ο Γ. Παπαδημητρίου τονίζει ότι οι θεμελιώδεις αρχές συναρθρώνονται σε μια συστηματική ενότητα με κεντρικό και καταληκτικό σημείο αναφοράς την εξατομικευμένη δημοκρατική αρχή, διότι σε μια δημοκρατία όλες οι άλλες θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος συγκεκριμενοποιούν και εξειδικεύουν την κορυφαία του αρχή. Η γόνιμη αξιοποίηση της δημοκρατικής αρχής φαίνεται από την πραγμάτευση του εκλογικού συστήματος το οποίο είναι από τα προσφιλή του θέματα. Έτσι, στο βιβλίο του για το εκλογικό σώμα που εκδίδεται το έτος 1981, προσεγγίζει το άρθρο 54 παρ. 1 του Συντάγματος 1975 στο πλαίσιο της συστηματικής και τελολογικής ερμηνείας και αναζητεί τους φραγμούς του κοινού νομοθέτη, κατά τη διαμόρφωση του εκλογικού συστήματος, στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και το αληθινό περιεχόμενο της αρχής της ισότητας της ψήφου. Ο Γ. Παπαδημητρίου προκρίνει το αναλογικό εκλογικό σύστημα διότι θεωρεί ότι αυτό ευθυγραμμίζεται με την αρχή της ισότητας και πραγματώνει κατά τον καλύτερο τρόπο την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, χωρίς όμως να αποκλείει και αποκλίσεις οι οποίες δεν είναι ασυμβίβαστες με τις ως άνω αρχές εφόσον θεσπίζονται με φειδώ και μέτρο και περιορίζουν σε λογικά πλαίσια τη διακριτική ευχέρεια του νομοθέτη². Στο σημείο αυτό διαφωνεί με τον Α. Μάνεση κατά το μέρος που ο τελευταίος δέχεται ότι ο νομοθέτης έχει σχετικά ευρεία διακριτική ευχέρεια κατά τον καθορισμό των επιλογών του εκλογικού συστήματος. Για το πρόβλημα του εκλογικού συστήματος επανέρχεται και με νεότερα άρθρα και εισηγήσεις του με την ανωτέρω σταθερή επιχειρηματολογία υπέρ του αναλογικού συστήματος με λελογισμένες αποκλίσεις, ασκώντας κριτική στην κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει το πολιτικό σύστημα και εν τέλει το δημοκρατικό πολίτευμα από την εμμονή στις αυτοδύναμες μονοκομματικές κυβερνήσεις, αναδεικνύοντας παράλληλα τη στενή σχέση μεταξύ εκλογικού συστήματος αφενός και κοινοβουλευτικού συστήματος αφετέρου³.

Μια άλλη εφαρμογή της δημοκρατικής αρχής αναδεικνύει ο Γ. Παπαδημητρίου με ευρηματικό τρόπο στο άρθρο του “Συμμετοχική δημοκρατία και Σύνταγμα” δημοσιευμένο το 1995

2. Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικό Δίκαιο. Τα όργανα του Κράτους. Το εκλογικό Σώμα. Τεύχος Α', εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα (1981), σ. 70-71.

3. Γ. Παπαδημητρίου, Εκλογικό Σύστημα και Σύστημα Διακυβέρνησης, στο συλλογικό έργο: Δημοσιεύματα Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων, Εκλογικό Σύστημα και Πολίτευμα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα (1990), σ. 19 επ.

στο συλλογικό τόμο “Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές”⁴. Εκεί σημειώνει ότι η αρχή αυτή διέπει όχι μόνο την οργάνωση του κράτους αλλά και της κοινωνίας καθότι στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς το κράτος και η κοινωνία χωρίς να αποβάλλουν τη σχετική αυτονομία τους συναρθρώνονται διαλεκτικά σε μια νέα ποιοτικά κατηγορία με πολλαπλούς μάντες διασύνδεσης και αμφίδρομης επιρροής. Τη διείσδυση της δημοκρατίας στην κοινωνία διαβλέπει και σε άλλες διατάξεις του Συντάγματος, όπως αυτή του άρθρου 5 παρ. 1 που καθιερώνει την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, του άρθρου 22 παρ. 1 που θεσπίζει τη συλλογική αυτονομία και του άρθρου 23 που εγγυάται τη συνδικαλιστική ελευθερία. Ο Γ. Παπαδημητρίου επισημαίνει ότι μετά την πτώση της δικτατορίας η λογική της συμμετοχικής δημοκρατίας διαπερνούσε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες που συνειδητοποιούσαν την αξία και τη σημασία της, αλλά οι κυβερνήσεις οι οποίες άσκησαν την εξουσία την περίοδο που εξετάζει, δηλαδή από το 1974 έως το 1995, είτε αναχαίτισαν την ανάπτυξη της συμμετοχής είτε προώθησαν πολιτικές κενές ουσιαστικού περιεχομένου. Δεν παραλείπει να υπογραμμίσει τη ρευστότητα και την ασυνέχεια των συμμετοχικών θεσμών και πρακτικών στη χώρα μας που τις αποδίδει στην ισχνή ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών, στις δεινές πολιτειακές περιπέτειες, στο βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού σχηματισμού, στις ιδιαιτερότητες του πολιτικού συστήματος και στην ενδημική κρίση των θεσμών.

Η δημοκρατία και η συμμετοχή των πολιτών απασχολεί τον Γ. Παπαδημητρίου σε ένα ακόμα κείμενό του που είναι εξαιρετικά επίκαιρο και έχει τίτλο “Δημοκρατία, Τεχνολογία και Συμμετοχή των Πολιτών”⁵ όπου εστιάζει στην εκρηκτική ανάπτυξη της τεχνολογίας η οποία επηρεάζει παραγωγικές σχέσεις, κοινωνικές δομές και πολιτισμικές λειτουργίες που έχουν προσλάβει μια ιδιαίτερη δυναμική και δεν αφήνουν ανεπηρέαστη την πολιτική. Επισημαίνει ειδικότερα ότι η ανάπτυξη της τεχνολογίας επηρεάζει τη λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών, διαφοροποιεί σε πολλά σημεία την ουσία τους και μεταβάλλει τη θέση τους στο πολιτικό σύστημα πλήττοντας συνήθως την αξία τους. Με αυτά τα δεδομένα οι θεσμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας χάνουν έδαφος και δημιουργείται ένας δημόσιος χώρος επέκεινα των παραδοσιακών θεσμών, στο πλαίσιο του οποίου οι πολίτες αναπτύσσουν νέες πρακτικές και πρωτοβουλίες και η τεχνολογία παρέχει δυνατότητες για να οργανώσουν και να αρθρώσουν κοινωνικό και πολιτικό λόγο. Τονίζει ότι διαμορφώνεται μέσω της τεχνολογίας μορφή συμμετοχής των πολιτών, άλλοτε με θεσμικά οργανωμένο τρόπο και άλλοτε χωρίς, που καλύπτει το κενό των παραδοσιακών θεσμών προς αντιμετώπιση του ελλείμματος δημοκρατίας.

4. Το άρθρο “ Συμμετοχική Δημοκρατία και Σύνταγμα” έχει δημοσιευθεί στον τόμο: Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικές Μελέτες I (1975-2005), εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη (2007), σ. 71 επ..

5. Το άρθρο “Δημοκρατία, Τεχνολογία και Συμμετοχή Πολιτών” έχει δημοσιευθεί στον τόμο: Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικές Μελέτες I (1975-2005), εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη (2007), σ. 83 επ..

4. Στην εισήγησή του στο συνέδριο “Ο φιλελευθερισμός και το κοινωνικό ζήτημα” που διοργάνωσε το ίδρυμα F. Naumann τον Μάιο του 1992 ο Γ. Παπαδημητρίου αναπτύσσει το θέμα: “Η αρχή του κοινωνικού κράτους στην μεταπολιτευτική Ελλάδα”⁶. Η εισήγηση παρουσιάζεται σε μια χρονική στιγμή που η αρχή του κοινωνικού κράτους δεν κατοχυρώνεται ρητά στο Σύνταγμα και πρώτο μέλημα του Γ. Παπαδημητρίου είναι να καταδείξει τη συνταγματική της θεμελίωση αφού προηγουμένως προσδιορίσει το εννοιολογικό και κανονιστικό της περιεχόμενο καταγράφοντας και τη διαφορά της από το κράτος πρόνοιας το οποίο δεν είναι σε θέση να καταλάβει όλες τις βασικές παραμέτρους που συγκροτούν την αρχή του κοινωνικού κράτους. Έτσι, σημειώνει ότι η αρχή αυτή επιδιώκει την ορθολογική επίλυση των κοινωνικών διενέξεων, την εξισορρόπηση των συμφερόντων του ατόμου προς τα συμφέροντα του συνόλου, την προστασία όσων έχουν ανάγκες και την πρόνοια για την αντιμετώπιση μελλοντικών προβλημάτων, δηλαδή κοινός παρονομαστής όλων αυτών των επιμέρους είναι η μέριμνα για την εξισορρόπηση των αντιμαχόμενων συμφερόντων με γνώμονα την εξυπηρέτηση του κοινωνικού συμφέροντος. Στη συνέχεια αφού θυμίσει τη συμβολή του Αλ. Σβώλου στην ανάδειξη της σημασίας των κοινωνικών στοιχείων στο σύγχρονο κράτος, κατά τον μεσοπόλεμο, και τις πρώτες κοινωνικές ψηφίδες στο Σύνταγμα του 1927, καταγράφει με συστηματικότητα τα ερείσματα για τη συνταγματική θεμελίωση της αρχής του κοινωνικού κράτους, επισημαίνοντας δύο δέσμες διατάξεων που είναι κατά βάση συγκλίνουσες και αλληλοσυμπληρούμενες: η πρώτη περιλαμβάνει τα κοινωνικά δικαιώματα που καθιερώνονται στα άρθρα 12 παρ. 5 (προστασία γεωργικών και αστικών συνεταιρισμών), 16 παρ. 2,3,4 (δωρεάν βασική εκπαίδευση), 21 παρ.1, 2 (προστασία γάμου, μητρότητας, παιδικής ηλικίας και αρωγή της πολιτείας σε κατηγορίες πολιτών με ειδικές ανάγκες), 22 παρ. 3 (υγεία πολιτών, προστασία νεότητας, γήρατος, αναπηρίας). Η δεύτερη αφορά τις κοινωνικές ρήτρες του Συντάγματος, όπως είναι οι περιορισμοί του δικαιώματος ιδιοκτησίας (άρθρο 17 παρ. 1) η εξειδίκευση της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης για δημόσια ωφέλεια (άρθρο 17 παρ. 2-7), οι προϋποθέσεις της επίταξης (άρθρο 18 παρ. 3). Ο Γ. Παπαδημητρίου καταλήγει ότι αυτές οι δύο βασικές κανονιστικές δεξαμενές που εισρέουν προς την αρχή του κοινωνικού κράτους και τη συγκροτούν, βρίσκονται σε στενή διαλεκτική σχέση και συνθέτουν βασική επιλογή του έλληνα συντακτικού νομοθέτη. Στο σημείο αυτό ο Γ. Παπαδημητρίου επικεντρώνεται στη σχέση κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους και εκφράζει τον προβληματισμό του για την υποβάθμιση και την εν δυνάμει διάβρωση του κράτους δικαίου από την πρόταξη του κοινωνικού κράτους. Τονίζει μάλιστα ότι είναι πιθανή η υποχώρηση στοιχείων και των δύο αρχών αναφέροντας ως παραδείγματα της εποχής κατά την οποία γινόταν η εισήγηση, τον αντιτρομοκρατικό νόμο, ως υποχώρηση του κράτους δικαίου, και τον ασφαλιστικό νόμο, ως υποχώρηση του κοινωνικού

6. Το άρθρο “ Η αρχή του Κοινωνικού Κράτους στην Μεταπολιτευτική Ελλάδα” έχει δημοσιευθεί στον τόμο: Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικές Μελέτες I (1975-2005), εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη (2007), σ. 55 επ..

κράτους, καθώς και το νομοθέτημα για τον συνδικαλισμό ως υποχώρηση και των δύο αρχών. Ο Γ. Παπαδημητρίου καταλήγει ότι το πρόβλημα της αναζήτησης και της ανεύρεσης ισορροπίας μεταξύ των δύο αρχών παραμένει ουσιαστικά πάντοτε ανοικτό. Καθοριστικός γνώμονας για την αντιμετώπισή του πρέπει να είναι η optimum συνάρθρωση και των δύο αρχών και η πραγμάτωση στο μέτρο του δυνατού υπέρ όλων των πολιτών της ελευθερίας και της ισότητας.

5. Δύο σημαντικά κείμενα του Γ. Παπαδημητρίου που επικεντρώνονται στην κοινοβουλευτική και την προεδρευόμενη αρχή του πολιτεύματος περιέχονται στα άρθρα “Το πολίτευμα της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και η πεντάχρονη λειτουργία του” που δημοσιεύτηκε το 1981 στο τόμο του Δ.Π.Θ. για τα πέντε χρόνια εφαρμογής του Συντάγματος 1975⁷ και “Ο αδιαφανής αναπροσδιορισμός της μορφής του πολιτεύματος στη συνταγματική αναθεώρηση του 1986”⁸ που δημοσιεύτηκε στο Δίκαιο και Πολιτική του 1988. Πρόκειται για δύο κείμενα τα οποία εμφανίζουν μια συνέχεια καθότι το πρώτο αποτιμά την πεντάχρονη περίοδο εφαρμογής του Συντάγματος 1975 ενώ το δεύτερο αναδεικνύει τη στόχευση της συνταγματικής αναθεώρησης του 1986 που συνδέεται βεβαίως με τη μέχρι τότε οργάνωση και λειτουργία του πολιτεύματος. Ειδικότερα, στο πρώτο εξ αυτών άρθρο ο Γ. Παπαδημητρίου σημειώνει στην αρχή ότι το πολίτευμα περιλαμβάνει δύο εννοιολογικά στοιχεία: α) την μορφή του κράτους, ήτοι το συστηματικό τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η κρατική εξουσία, β) την μορφή της διακυβέρνησης, δηλαδή το συστηματικό τρόπο με τον οποίο ασκείται η κρατική εξουσία. Ακολούθως επισημαίνει τις διατάξεις του Συντάγματος του 1975 που συνιστούσαν την πεμπτοσύνη του εξελιγμένου κοινοβουλευτικού συστήματος και στη συνέχεια απαριθμεί τις διατάξεις εκείνες που συρρίκνωναν τη θεμελιώδη κοινοβουλευτική συνιστώσα της μορφής διακυβέρνησης που υιοθετεί το άρθρο 1 παρ. 1 του Συντάγματος και ενίσχυαν τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας. Ο Γ. Παπαδημητρίου αφού καταλήγει ότι το Σύνταγμα του 1975 καθιέρωνε αμάλγαμα κοινοβουλευτικών και προεδρικών στοιχείων που βρίσκονταν μεταξύ τους σε ιδιότυπη ανταγωνιστική σχέση, τονίζει ότι σε επίπεδο πρακτικής κατά την πενταετή περίοδο εφαρμογής του υπερίσχυαν τα κοινοβουλευτικά στοιχεία, δεδομένου ότι η στελέχωση των τριών βασικών αμέσων κρατικών οργάνων (βουλής, κυβέρνησης και Προέδρου της Δημοκρατίας) διακρινόταν όχι μόνο από πολιτική αλλά και από κομματική ομοιογένεια. Στο δεύτερο από τα ανωτέρω άρθρα τονίζεται ότι οι στόχοι της αναθεώρησης του 1986 ήταν κυρίως δύο: α) η αποκατάσταση του Προέδρου της Δημοκρατίας ως ρυθμιστή του πολιτεύματος, β) η απαλλαγή του Συντάγματος από τα προεδρικά

7. Το άρθρο “Το πολίτευμα της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και η πεντάχρονη λειτουργία του” έχει δημοσιευθεί στον τόμο: Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικές Μελέτες I (1975-2005), εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη (2007), σ. 35 επ..

8. Το άρθρο “Ο αδιαφανής αναπροσδιορισμός της μορφής του πολιτεύματος στη συνταγματική αναθεώρηση του 1986” έχει δημοσιευθεί στον τόμο: Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικές Μελέτες I (1975-2005), εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη (2007), σ. 107 επ..

του στοιχείου. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Γ. Παπαδημητρίου διαβλέπει ότι με τις νέες ρυθμίσεις του Συντάγματος καθιερώνεται το κοινοβουλευτικό σύστημα στην μονιστική παραλλαγή του που επιτρέπει την άρθρωση στην πράξη όχι μόνο της γνώριμης πρωθυπουργικής εκδοχής του αλλά και εκδοχών υπό εντελώς διαφορετικά γνωρίσματα εφόσον αλλάξει η διάταξη των πολιτικών δυνάμεων στο εκλογικό σώμα και τη λαϊκή αντιπροσωπεία και αρχίσουν να προβάλλουν στο προσκήνιο κυβερνήσεις συνασπισμού περισσότερων κομμάτων ή και μονοκομματικές με οριακή κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Στο επίμετρο του άρθρου πάντως δεν παραλείπει να ασκήσει κριτική στην αναθεώρηση του 1986 όχι μόνο γιατί ήταν θεματικά περιορισμένη αλλά γιατί ήταν και άτολμη καθώς δεν υλοποιήθηκε στο σύνολό της η πρόταση της 9ης Μαρτίου 1985 που είχε ως βασικά στοιχεία την εξύψωση του κύρους της λαϊκής αντιπροσωπείας, την ενδυνάμωση του κοινοβουλευτισμού και την ισχυροποίηση του ρόλου του κοινοβουλίου καθώς και την ενίσχυση του ρόλου και του κύρους των πολιτικών κομμάτων, με συνέπεια να αφήνει άλυτα περισσότερα προβλήματα από όσα επιλύει.

6. Από τη σύντομη περιδιάβαση που προηγήθηκε σε κείμενα του Γ. Παπαδημητρίου για τις θεμελιώδεις αρχές του πολιτεύματος, είναι φανερό ότι η σκέψη του και η γραφή του διακρίνεται από τη συστηματική προσέγγιση των ζητημάτων με στέρεη και ακριβή νομική επιχειρηματολογία που συνδυάζεται με αναφορές στην κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και ειδικότερα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας καθώς και τις παθογένειες στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Η σκέψη του διακρίνεται επίσης από τη διαρκή αναζήτηση της καλύτερης ισορροπίας, της καλύτερης δυνατής στάθμισης κατά την αναζήτηση των λύσεων στα συνταγματικά ζητήματα που εξετάζει τα οποία ταυτόχρονα είναι κοινωνικά και πολιτικά.

Θέλω ιδιαίτερα να σταθώ στο λόγο του Γιώργου Παπαδημητρίου, γραπτό και προφορικό, που διέπεται από τον αισθητικό κανόνα του ύφους, δηλαδή από έναν ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης που δίνει εξατομικευμένη απόχρωση στο λόγο. Η δικαιοκίνητη γλώσσα ως φορέας νομικού νοήματος είναι μια ιδιαίτερη γλώσσα που περιλαμβάνει χρήση τεχνικών όρων και νομοθετικών ορισμών, πλασμάτων, τεκμηρίων και σε αυτή την ιδιαιτερότητα αντιστοιχεί και ένα ιδιαίτερο ύφος το οποίο είναι έλλογο, διανοητικό. Ο Γ. Σεφέρης διέκρινε τη γλώσσα από το ύφος σημειώνοντας ότι στη τέχνη του λόγου αυτά τα δύο να μην φαίνονται συνυφασμένα αλλά στην πραγματικότητα έχουν αυτοτέλεια γι' αυτό μπορούμε να πούμε ότι "το ύφος είναι ο ίδιος ο άνθρωπος." Ένας γλωσσολόγος έχει επισημάνει ότι το ύφος νοείται ως έμφαση προστιθέμενη στην πληροφορία που παρέχει η γλωσσική δομή, χωρίς μεταβολή της σημασίας. Τούτο σημαίνει ότι η γλώσσα εκφράζει ενώ το ύφος τονίζει. Κύριο γνώρισμα του δικαιοκίνητου ύφους είναι ο έλλογος, διανοητικός χαρακτήρας του και επομένως σκοπός του είναι η μετάδοση έλλογων νοημάτων. Για να αποκτήσει το ύφος αυτό πειθώ πρέπει να διαθέτει λογική συνέπεια, σαφήνεια, λιτότητα. Η λογική συνέπεια

είναι χαρακτηριστικό όχι μόνο της καθαρής σκέψης αλλά και της καθαρής έκφρασης στο βαθμό που η σκέψη βρίσκει την έκφρασή της σε κάποιο κείμενο, η σαφήνεια είναι η διαύγεια εκείνη του ύφους που επιτρέπει κάτω από τις λέξεις να βλέπει κανείς τις ιδέες με τρόπο εύκολα αντιληπτό, ενώ η λιτότητα είναι η αποφυγή των άκρων δηλαδή της υπερβολής και της έλλειψης. Ο λόγος του Γ. Παπαδημητρίου διακρίνεται και από τα τρία αυτά στοιχεία (λογική συνέπεια, σαφήνεια, λιτότητα) που λειτουργούν προς την κατεύθυνση της πειθούς αλλά δεν είναι αυτά που προκαλούν το άρτιο αισθητικό αποτέλεσμα. Αυτό το τελευταίο επιτυγχάνεται με τη φαντασία για να μπορέσει ο νομικός λόγος να εξαρθεί πάνω από το επίπεδο της πεζότητας και να αποκτήσει αισθητική ποιότητα. Η χρήση της φαντασίας οδηγεί στην αρμονία του ύφους που δημιουργείται από την κατάλληλη εκλογή των λέξεων και τη διάταξη των φράσεων, με συνέπεια την ευφωνία που είναι η αρμονία των λέξεων και τον ρυθμό που είναι η αρμονία των φράσεων. Ο ρυθμός δημιουργείται από τη θέση που παίρνει η κάθε λέξη, ανάλογα με την αξία και τη σημασία της, μέσα στη φράση και από τη θέση που παίρνουν οι φράσεις μεταξύ τους, από την ενότητα, την ποικιλία, την εναλλαγή και την αναλογία των μερών και του όλου. Στο στοιχείο της αρμονίας προστίθεται και η ενότητα του ύφους η οποία υπάρχει όταν όλες οι ιδιότητες δένονται μεταξύ τους και συνθέτουν μια ενιαία φυσιογνωμία που διατηρείται σταθερή παρά τις όποιες επί μέρους ιδιαιτερότητες. Η ενότητα του ύφους συνδέει αναπόσπαστα τον συγγραφέα με το έργο του με την έννοια ότι κάνει το έργο αναγνωρίσιμο μέσω του συγγραφέα και τον συγγραφέα μέσω του έργου του.

Η αισθητική ποιότητα του νομικού λόγου είναι προνόμιο των μεγάλων νομικών και το προνόμιο αυτό διέθετε αναμφισβήτητα και ο Γ. Παπαδημητρίου ως σπουδαίος νομικός. Σε όλους τους μεγάλους νομικούς εμφωλεύει μια καλλιτεχνική προσωπικότητα όπως έχει επισημάνει ο φιλόσοφος του δικαίου Wilhelm Sauer και μας θυμίζει ο καθηγητής Μαριανός Καράσης αναφέροντας από την ελληνική νομική επιστήμη τον Βασίλειο Οικονομίδη, τον Γεώργιο Μαριδάκη και τον Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο⁹. Από τη συνεργασία που είχα μαζί του στη συγγραφή κειμένων από τη νεανική μου ηλικία μπορώ να πω ότι αυτό που με είχε ιδιαίτερα εντυπωσιάσει ήταν όχι μόνο η σκέψη του αλλά και το ιδιαίτερο χρώμα του γλωσσικού του ύφους που διακρίνεται από εξαιρετικό ρυθμό και υψηλού επιπέδου αρμονία που αντανακλούν και ξεδιπλώνουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις μεγάλες αρετές της συστηματικότητας, της σαφήνειας και της λιτότητας της σκέψης του. Διάλεγε με επιμονή και υπομονή τις κατάλληλες λέξεις και φράσεις, φροντίζοντας με αξιοθαύμαστη φαντασία να υπάρχει στο κείμενο ρυθμός με εναλλαγές και ποικιλία, χωρίς περιττολογίες, χωρίς υπερβολές, χωρίς τη χρήση εύκολων μοτίβων που απευθύνονται περισσότερο στο συναισθηματικό-συγκινησιακό παρά στο νοητικό. Ο καθηγητής Μ. Καράσης στη μελέτη του “Δίκαιο και αισθητική” σημειώνει ότι στο κέντρο όλων των επιστημονικών δοκιμών βρίσκεται η ιδέα της πειθούς. Ο καλός συγγραφέας με φαντασία δημιουργική, φτεροκοπά σαν την μέλισσα από

9. Βλ. Μ. Καράση, Δίκαιο και Αισθητική, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα (Αθήνα-Κομοτηνή) 2004, σ. 67.

λουλούδι σε λουλούδι και κομίζει γύρη για να οικοδομήσει μια άποψη ή να κατασκευάσει μια θέση που θα μπορέσει με νηφάλιο ύφος να πείσει και όχι να παρασύρει με ρητορικά τεχνάσματα, όχι μάλιστα σπάνια η πειθώ εξαρτάται από το πόσο κομψή είναι η λύση που προτείνεται και τότε λέμε ότι η ομορφιά είναι κριτήριο της αλήθειας. Ο Γ. Παπαδημητρίου οικοδόμησε το επιστημονικό του έργο, τις δημόσιες ομιλίες του, επιστημονικές και πολιτικές, με ποιότητα σκέψης και λόγου, με κομψότητα λύσεων, με νηφαλιότητα και πειθώ, και εν τέλει με υψηλή αισθητική μορφής και περιεχομένου.

Όπως έγραψε ο Γ. Βέλτσος στις 23 Φεβρουαρίου 2009, δηλαδή λίγες ημέρες μετά το θάνατο του, ο Γ. Παπαδημητρίου έμαθε στον εαυτό του να ζει κάτω από τον αστερισμό του συναισθήματος που λέγεται υπερηφάνεια. Διέθετε την αισιοδοξία του απείρου μέσα στη θνητότητα και τα άλλα η διδασκαλία, η πολιτική, τα νομικά ήταν εξαρτημένα από το μεγάλο του χάρισμα: εμμένεια στη ζωή που σημαίνει πίστη στο εμπειρικό-υπερβατολογικό ον που είναι ο άνθρωπος.